International Journal of Sanskrit Research 2023; 9(3): 211-214

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2023; 9(3): 211-214
© 2023 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 01-03-2023
Accepted: 06-04-2023

हरिहरदासः
दर्शनाध्यापकः,
रामाधीनसंस्कृतमहाविद्यालयः,
ब्रह्मपुरम्, गंजामः, ओडिशा,
भारत

Corresponding Author:
हरिहरदासः
दर्शनाध्यापकः,
रामाधीनसंस्कृतमहाविद्यालयः,
ब्रह्मपुरम्, गंजामः, ओडिशा,
भारत

गोकुलदर्शने ईश्वरतत्त्वम्

हरिहरदासः

सारांश

दर्शनशब्दः आत्मसाक्षात्कारार्थं प्रयुक्तः । सरहस्यमये निगूढतमेऽन्धकारेऽस्मिन् प्रपञ्चे तत्त्वमार्गप्रदर्शकं ज्ञानविशेषं विशेषप्राप्तिप्रयोजकं दर्शनमेव शास्त्रशब्देन व्यवह्रियते । "शास्ति च"[1] "त्रायते च"[2] "शंसति च"[3] इत्यादिभिः शास्त्रात्मकत्वाद्दर्शनशब्दः सिद्धः । भारतीयाः सततं तत्त्वज्ञानार्जने निरता इति सर्वे जानन्ति । ते शान्तचित्ताः जितेन्द्रियाः दिव्यचक्षुषोऽखिलं पदार्थज्ञानं करतलामलकवत् प्रत्यक्षीकुर्वाणाः विचारविवेकशीलाश्च भूत्वा मानवसमुदायस्य श्रेयसे कल्याणकामनया च यानि तत्त्वानि, यांस्च सिद्धान्तान् बुद्धियुक्तसहितान् ज्ञानप्राप्तिसाधनभूतान् आविर्भावयामासुः, तानि दर्शनशब्देन व्यवह्रियन्ते । तेषां तपस्सम्भूतायाः धिषणायाः निखिलानां जागतिकानां पदार्थानां मूलतः आलोचनापूर्वकः तत्त्वज्ञानप्राप्तयै युक्तिपूर्वकश्च यः प्रयत्नः साधितः स एव दर्शनशब्दवाच्यो भवति । अस्मिन् प्रसंगेऽत्र गोकुलदर्शने ईश्वरसारांशः दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते ।

कूटशब्द: गोकुलदर्शने ईश्वरतत्त्वम्, आत्मसाक्षात्कारार्थं, निगूढतमेऽन्धकारेऽस्मिन्

प्रस्तावना

दर्शनकारस्य सामान्य-परिचय

ब्रह्मकुलावतीर्णो वत्सगोत्रीयः परमवैष्णवाचार्यो वेद-वेदान्त-मार्त्तण्डादि अनेकोपाधिविभूषितः श्रीमत्परमहंस-परिव्राजकाचार्यः श्रीगोकुलदासमहाराजो गोकुलदर्शनकलानिधेः रचयिता अस्ति। असौ महात्मा उत्कलीय एव। १९४० विक्रमीयसम्बत्सरस्य पौषशुक्लतृतीयायां शुभपुण्यतिथौ भौमवासरे गंजाम ब्रह्मपुरस्थित "रंगीपुरशासने" एकस्मिन् ब्राह्मणपरिवारे अयं स्वास्तित्वसंपन्न आसीत् । अस्य पितुर्नाम गोपीनाथाचार्य आसीत्। मातुर्नाम अज्ञातम्। अस्य महात्मनो पूर्वनाम गोविन्दाचार्य श्रूयते।[4] महायोगी महावैष्णवो गोकुलदासो महाप्रभोः हनुमतः आसीत् प्रियतमो भक्तः। स रामानन्दसंप्रदायस्य परमाचार्य्यः । अनपायिन्या भक्त्या सः देवाधिदेवं हनुमन्तं प्रसन्नीकर्तुं समर्थोऽभवत् । तत्प्रसादेन नानामन्त्रसिद्धयः तस्य करायत्ता बभूवुः । गच्छत्सु कालेषु पुनः सः शिकारपुरं गुरुस्थानमागतवान्। तत्र स्थित्वा दीनदुःखितानां जनानामहर्निशं

---

[1] शासु अनु शष्टौ १०७५ पा णनीये धातुपाठे

[2] त्रैङ पालने ९६५

[3] शंसु स्तुतौ ७२८ धातुः

[4] गोकुलदर्शने

सेवामकरोत्। कुत्रापि योगविभूत्या सिद्धमन्त्रादिप्रयोगेण तेषामसाध्यरोगान् विदलयितुं समर्थो बभूव । कालान्तरे पुनः हरिद्वारमागतवान् । श्रीरामसेवा तस्य सर्वश्रेष्ठा उपासना आसीत्। सर्वत्र जगद्गुरोः रामानन्दस्य मतं प्रचाराय तस्य चेष्टा बलवत्तरा आसीत् । सनातनधर्मं भारतीयसंस्कृतिशिक्षां च प्रदातुं तेन देशस्य बहुनि स्थानानि परिभ्रमितानि। शिषैः सार्द्धं जगन्नाथधाम पुरीं समागत्य तत्र बहुन् जन्नान् रामानन्दिदीक्षां दत्तवान् । स्वात्मीयजनान् उद्धर्तुकामः जन्मभूमिं रंगीपुरमागतवान् । सर्वशेषे हरिद्वारे गोकुलधाम्नि मानवीयलीलां समाप्य वैकुण्ठधाम प्रत्याजगाम। संप्रति गोकुलधाम्नि मठे गोकुलदासस्य भागिनेयस्य भागिनेयो महन्तः परमेश्वरदासः गुरुपरंपरां संपालयति ।

शोधोपक्रम

अयं गोकुलदर्शन-कलानिधि-नामको महान् ग्रन्थो कदाचित् वायुदर्शननाम्नाभिहितः। जगद्गुरुणा गोकुलदासमहाराजेन विरचितमष्टाध्यायैर्विभजितमिदं सूत्रात्मकं शब्दब्रह्म कदाचित् सीतारामसन्दर्शनं कारयतीति प्रयोजनमस्य । तत्र तत्राध्यायेषु विभिन्नास्तिकनास्तिकमतानामुट्टंकनं, विभिन्नानामनुकूलमतानां समर्थनं प्रतिकूलमतानां च खण्डनपूर्वकाणि १११ सूत्राणि दरीदृश्यन्ते । विशेषतो वायुदर्शने योगमार्गस्य समर्थनं,ब्रह्मचर्यधारणपूर्वकयोगमार्गेण सहजसाध्यात्मप्रतीतिर्भवतीति विशेषप्रजोजनमुक्तम्। प्रमेयसिद्धिहेतोः वेदस्य महती प्रासंगिकता अत्र प्रमाणिता । गोकुलदर्शनं मुख्यतया रामानन्ददर्शनोपरि पर्यवेशितम्। रामानन्ददर्शनमपि विशिष्टाद्वैतदर्शनस्य छायात्मकमिति केचन वदन्ति। रामानन्दस्याविर्भावविषये यत्किमपि तथ्यमुपलभ्यते। पुरुषोत्तमाचार्यः श्रीक्षेत्रनिवासी भगवतो विष्णोः अंशरूपेण धराधाम्नि आविर्बभूव। तस्य शिष्यपरंपरायां राघवानन्दः आगतः। राघवानन्दात् रामानन्दः। स भगवतो व्यूहात्मकः परमो वेदज्ञः। यज्ञशालायां राघवानन्दात्दीक्षां प्राप्तवान्। तथाहि पांचरात्रे-

शंखः साक्षात् वासुदेवो गदा संकर्षणः स्वयम् ।
बभूव पद्मं प्रद्युम्नोऽनिरुद्धस्तु सुदर्शनः ॥
रामानन्द-सुधी शंखः चक्रं निम्बार्कनामभाक् ।
गदा हि विष्णुस्वामी च पद्मं वै माधवस्तथा ॥[5] इति ।
व्यूहविषये च-
चौबीस प्रथम हरि त्यों चतुर्वूह कलियुग प्रगट ।
श्री रामानन्द उदार सुधानिधि अवनि कल्पतरु ॥
रामानन्दमते मुख्यतत्त्वानि

रामानन्द-रामानुजयोर्मध्ये वस्तुतः सिद्धान्तः साम्यः। ईश्वरस्वरूपे तु क्वचिद्भेदः परिलक्ष्यते। रामानुजमते नारायणः परमेश्वरः। रामानन्दमते श्रीरामपरमेश्वरः। रामानुजे द्वादशाक्षरवासुदेवमन्त्रः, रामानन्दे च रामषडक्षरो मान्यः इत्यनयोर्विभेदः इष्ट-मन्त्रयोर्मध्ये । चिदचिदीश्वरभेदेन भोक्तृभोग्यनियामकनियामकभेदेन च व्यवस्थितास्त्रयः पदार्था अत्र मान्याः। तदुक्तं माधवाचार्येण-

ईश्वरश्चिदश्चिदेति पदार्थत्रितयं हरिः ।
ईश्वरश्चिदिति प्रोक्तो जीवो दृश्यमचित्पुनः ॥[6]

अत्र चिज्जीवो भोक्ता । अचिज्जडपदार्थजातं भोग्यम् । ईश्वरश्च तयोरन्तर्यामी भूत्वा नियामको भवति । एतत्सर्वं प्रसंगक्रमे तत्तदध्याये प्रवेदयिष्यामः ।
"अथ ईश्वरसिद्धिमीमांसा"[7] इति गोकुलदर्शनस्य आदिमं ईश्वरविषयकं सूत्रम् । ईशयति चतुर्वर्गफलप्राप्तौ प्रेरयतीति विग्रहे वरचि ईश्वर इति[8] भाष्याकाराः वेणीमाधवाचार्याः । "ईश ऐश्वर्य्ये" इत्यस्माद्धातोः वरचि[9] ईश्वरशब्दः सिद्ध्यति। महाभाष्ये ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्यः[10] इति। भारतीयदर्शने ईश्वरविषये बहुविचाराः बहुविप्रतिपत्तयश्च दरीदृश्यन्ते । सर्वेषु वैदिकेषु दर्शनेषु च ईश्वरविषये विशिष्टा चर्च्चा विद्यते। विस्तरभयान्नोच्यतेऽत्र । परमेश्वरः श्रीरामचन्द्रः । असौ ईश्वरः स्वेच्छया रचयति,स्थापयति,संहरति चेति सर्वशक्तिमान् नातः परः कोऽपि नियामकः प्रयोजको वा विद्यते । "लोकवत्तु लीला कैवल्यम्"[11] इति श्रुतेः । कस्मात् ईश्वरस्याविर्भावः ? उच्यते-

"यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥"[12]

लीलया म्लेच्छसंहारार्थं धर्मसंस्थापनार्थं च भगवतो परमेश्वरस्य आविर्भावकारणमुक्तम्। ईश्वरः भूतजन्तूनामादिकारणमुक्तम्। स सर्वज्ञः। ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणभूषितः। कोऽयञ्चोक्तम्-

[5] नारद पाञ्चरात्रे

[6] सर्वदर्शनसंग्रहे ९२

[7] गोकुलदर्शनम् सू १

[8] गोकुलदर्शने १म सूत्रभाष्ये

[9] पाणिनीयसूत्रे ३/२/१७४

[10] महाभाष्ये २/३/९

[11] ब्र०सूत्रम्-२/१/३३

[12] गीता ४/ ७-८

ईश्वरः सर्वभूतानामादिकारणमुच्यते ।
सर्वज्ञो ज्ञानशक्त्यादिकल्याणगुणभूषितः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रदाता रघुनन्दनः ।
दिव्यविग्रहसंयुक्तोऽनन्तानन्दो जगत्पतिः ॥[13]

इति । स च परमात्मा पर-व्यूह-विभव-अन्तर्यामि-अर्चावतारभेदेन विभक्तः । तदुक्तम्-

तथान्तश्चरमाणोऽपि न भवेद् दूषितो हरिः ।
परव्यूहादिभेदेन विज्ञेयः स च पञ्चधा ॥
बहुभिर्द्वारपालैश्च कोटपालैश्च संयुतः ।
महामणिसमाकीर्णे मण्डपे च विराजितः ॥
शोभया परया युक्तः किरीटकुण्डलादिभिः ।
महाराज्ञ्या च जानक्या भूलीलाभ्याञ्च सेवितः ॥
परो हि भगवान् रामः परे लोके सुशोभितः ।
संकर्षणश्च प्रद्युम्नोऽनिरुद्ध इति भेदतः ॥
विज्ञेयश्च त्रिधा व्यूहो जगत्सृष्ट्यादिकारकः ।
पूर्णो ज्ञानबलाभ्यां च संकर्षण इति स्मृतः ॥
बीर्यैश्वर्ययुतस्तत्र प्रद्युम्न इति कथ्यते ।
शक्तितेजोविशिष्टस्तु ह्यनिरुद्ध इतीरितः ॥[14]

ज्ञानबलाभ्यां संकर्षणः । बीर्यैश्वर्याभ्यां प्रद्युम्नः । शक्तितेजोभ्यामनिरुद्धः त्रिधा व्यूहाः विख्यातेति तत्र सर्वं परिष्कृतम् । किं बहुना, अस्य परमेश्वरस्य परमात्मनो जगन्नियन्तृ मर्यादापुरुषोत्तमस्य श्रीरामचन्द्रस्य महाप्रभोः सर्वेश्वरत्वं सयौक्तिकं प्रमाणितम् ईशावास्यमन्त्रे । तथाहि प्रामाण्यम्-
"ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चि जगत्यां जगत् ।"[15] इत्यत्र ईशा ईष्ट इति इट् तेन सर्वनियामकेन परमपुरुषेण श्रीरामाख्येन वास्यम् व्याप्यम् नियाम्यमिति भावः । एतेन चिदचिद् रूपस्य समस्तस्य जगतः परमात्माधीनत्वप्रदर्शनात् स्वातन्त्रभ्रमनिवृत्तिरुपदिष्टा । अत्र अचित्पदार्थस्य अन्यथा भावः स्वरूपविकाररूपः स च भोग्यतासंपतये भवति। चित्पदार्थस्य नित्यत्वात् स्वरूपविकारो न सम्भवति। अतः तस्य अन्यथाभाव ज्ञानसंकोचविकासादिरूपस्वभावविकारात्मकः । सोपि भोक्तृत्वसंपत्तये । अतः उभयमपि जगत् इत्यनेन संगृहीतम् ध्येयम् । "अत्र जगत्पदेन भोक्तृभोग्ययोः ईशेत्यनेन ईश्वरस्य कथनात् चिदचिदीश्वररूपं तत्त्वत्रयमीशेशितव्यभेदश्च उक्तो भवति। एवं चाखिलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसामञ्जस्यादुपपत्तिबलाच्च विशिष्टाद्वैतमेवास्य ब्रह्ममींमासाशास्त्रस्यस्य विषयो न तु केवलाद्वैतमिति" [16] एवं पूर्वार्धेन परमात्माधीनत्वं जगत्सर्वमिति निष्कर्षः भाष्यकारस्य ।[17] वेणीमाधवस्य । परमात्मा सृजति "सो कामयत" [18] अस्य परमात्मनः महाकारणं [19] विद्यते तदनुमेय इति सूत्रकारवचनं प्रणिधानयोग्यम्। अत्र ईश्वरोऽनुमेयः। अनुमानगम्यः अनुमानेन निश्चीयते इति ।

उपसंहारः

विशिष्टाद्वैतवादी रामानुजाचार्य्यः श्रीवैष्णवसंप्रदायस्य प्राथम्येन प्रथितो महान् दार्शनिको मनीषी । तेन ब्रह्मसूत्रस्य उपनिषदां च विशिष्टाद्वैतपरं व्याख्यानमुपस्थाप्य विशिष्टाद्वैतदर्शनस्य महती चेष्टा प्रतिष्ठापिता । विशिष्टं च विशिष्टं च विशिष्टे विशिष्टयोः स्थूलचिदचिद्विशिष्टब्रह्मणः सूक्ष्मचिद्विशिष्टब्रह्मण्श्चाद्वैतं भेदभाव ऐक्यमिति विशिष्टाद्वैतम्। अत्र त्रयः पदार्था विवेचिताः चिदचिदीश्वरभेदात् । चिदत्र जीवात्मानो बहवः । अचित्तुजडरूपं जगत्। सकलकल्याणकरः करुणावरुणालयः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् स्वयंप्रकाशः जगत्प्रभुः श्रीमन्नारायणोऽद्वितीयश्चेतनः साध्यः ईश्वरो जीवं जडं जगच्च व्याप्नोति। स च तयोः जीवजडयोरन्तः स्थित्वा तयोर्नियामकत्वात् अन्तर्यामीति व्यपदिश्यते। जीवो जगच्च ईश्वरस्य देहौ । ईश्वरः कदापि ताभ्यां शून्यो न भवति । चतुर्दशब्रह्माण्डा अनन्तजीवाश्च तच्छरीरम् । साध्यसिद्ध्यर्थं न ज्ञानं नापि ज्ञानकर्मसमुच्चयः किन्तु भक्तिरेव मान्या । रामानुजमते वैकुण्ठलोके भगवतः किंकररूपेण अवस्थानं कैवल्यम्। तत्प्राप्तिश्च ज्ञानकर्मभ्यां साध्यया भगवत्प्रपत्तिलक्षणया भक्त्या । भगवत्प्रपत्तिश्च भगवतः शरणागतिः । वेदविहितकर्मणामनुष्ठानेन चित्ते निष्कलुषे सति ब्रह्मणो जिज्ञासा समुदेति । ततः गुरुप्रप्तिः । गुरुपदेशेन च ज्ञानं प्रकाशते । ततः ज्ञानकर्मणोरुभयोः संपन्नत्वे भगवत्प्रपत्तिलक्षणा भक्तिर्जायते । भक्तिपूर्णचेतस्कं जीवं भगवान् अनुगृह्णाति तद्वशाश्च जीवस्य भगवतोऽपरोक्षानुभवो जायते। ततः मुक्तिरिति। गोकुलदर्शनं रामानुजदर्शनान्न भिन्नम्। नात्र रामानुज-रामानन्दयोः कश्चिद् दार्शनिको भेदः। ईश्वरविषये यो नामगतो भेदो स तु सांप्रदायिकः। वस्तुतो न राम-नारायणयोर्मध्ये कोऽपि तात्त्विको भेदोस्ति। साध्यसिद्ध्यर्थं साधनमेव भक्तिः । सा वरीयसी गरीयसी च। अलमति विस्तरेण।

---

13 तत्त्वत्रयबोधः-३०-३१

14 तत्त्वत्रयबोधः ३४-३९

15 ई०उ०१

16 ब्र०सू० आनन्दभाष्यम्१/१/१

17 ई०उ०१ आनन्दभाष्यम्

18 तै०उ०-६

19 गो०द०सू०-३

सहायकग्रन्था

1. गोकुलदर्शनकलानिधिः
2. तैत्तरीयोपनिषत्
3. ईशावास्योपनिष्त्,आनन्दभाष्यम्
4. भगवद्गीता,आनन्दभाष्यम्
5. ब्रह्मसूत्रम्,आनन्दभाष्यम्
6. तत्त्वत्रयबोधः
7. सर्वदर्शनसंग्रहः
8. अष्टाध्यायिसूत्रम्
9. नारदपञ्चरात्रम्
10. वैष्णवमताब्जभास्करः
11. यतीन्द्रमतदीपिका
12. भागवतदर्शनम्
13. प्रसंगपारिजातः
14. भक्तिचन्द्रिका
15. भक्तिरत्नावली